

ПЕРЕДМОВА

Про мовну соборність і окремість

Минуло десять років від часу виходу четвертого видання монографії “Мова – краса і сила: суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.” (2007, 2009, 2010, 2011 pp.) [13], що мала неабиякий успіх у широкій читацької аудиторії. Це перше в українському мовознавстві дослідження, що розкрило взаємини між мовою та суспільством в історичному та онтологічному контексті; перше дослідження, де на широкому історико-політичному та ідейно-філософському тлі (Відродження, Бароко, Реформація, Контрреформація, Романтизм) окреслено визначальну функцію мови – **суспільно-креативну** на противагу до поширеного комунікативно-прагматичного трактування мови; перше дослідження, де зображено **природну силу народної мови** (територіяльних діалектів), що заступила собою відсутність національної держави, до якої завжди прагнули українці; перше дослідження, де мову зображено **як причину і наслідок** всіх основних суспільно-політичних процесів і основний сигналізатор комплексного стану суспільства. Це та монографія, що спричинилася до ще одного історичного дослідження, основним об’єктом якого стала мовна та мовно-етнічна свідомість українців у XIV–XVII ст. в її мовно-етнічній незбіжності, частковій мовно-етнічній збіжності та повній мовно-етнічній збіжності [12].

Потреба через десятиліття перевидати цю працю зумовлена не лише її не згаслою та не вичерпаною злободенністю, а суттєвими мовно-ментальними змінами та новими мовними викликами в теперішньому суспільстві. Саме мова знову стала в центрі політичного

протиборства у своєму найкривавішому вияві – московсько-українській війні (2014–2021), яку й досі офіційно не названо війною. Ми отримали російську окупацію тих теренів нашої держави, де української мови не було або було надто мало. Російський окупант зайшов туди, де панує російська мова, що чітко висловив президент країни-агресора В. Путін: *“Наголошу, що ми були змушені захищати російськомовне населення на Донбасі, змушені були відреагувати на прагнення людей, що живуть в Криму, повернутися до складу РФ”* [6]. Так словами президента держави-агресора підтверджено абсолютну вторинність комунікативної функції мови, а на передній план виведено її суспільно-креативну роль: мова або об’єднує, або розмежовує, вона чинник або соборности, або роз’єднання, вона або творить цілісну націю і державу, або через чужу мову руйнує її зсередини.

Відтак саме мова, як показує історія та сучасність, є тим кордоном, що, **пролягаючи горизонтально через діалектні ареали, творить вертикаль окремішнього ззовні й соборного всередині буття нації.**

1. Історичні маркери мовної соборности та окремоти: Литовські Статути Великого князівства Литовського [14]

Уперше державний статус староукраїнської (руської) мови як етнічної спільноти українців-русинів, що чисельно становили 9/10 усього населення Великого князівства Литовського, виписано в Другому Литовському Статуті 1566 р. в розділі *“О судьях и о судех”* в артикулі першому *“О выбиратью судей в повете”*: ***“А писар земский мает по Руску литерами и словы Рускими вси листы и позвы писати, а не иным языком и словы, и так мает писар присегати”*** [7, с. 90–91]. Дослідники Статуту слушно зауважують, що *“проблеми – якою мовою написані Статути Великого князівства Литовського – не повинно існувати”*, позаяк ядром Руси були українські

землі, то і мова спілкування насельників “була українська в її давньоруському варіанті. Ця мова була державною для Київської Русі, і саме ця мова була визнана як урядова у Великому князівстві Литовському” [7, с. 11].

Окремим етапом у наповненні статусу староукраїнської (руської) мови як чинника етнічної соборності українців-русинів був Статут 1588 р., названий Новим, позаяк його укладено за зовсім інших політичних обставин: унаслідок Люблинської унії 1569 р. відбулося об’єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту, і то, як свідчить про це привілей про затвердження Статуту від 28 січня 1588 року, з виразним формулюванням про об’єднання двох народів (“...*тые обадва славные народы, польскый и литовскый...*” [8, с. 331]), де місця для українців-русинів не зосталося. На тоді минуло вже 19 років від створення нової держави, що виявилось в стрімкій колонізації української шляхти передусім через звуження соціальної сфери поширення староукраїнської (руської) мови та писемности. Попри те, Новий Статут мав бути надрукований староукраїнською (руською) та польською мовами: “*А ижбы тым рыхлей всим ку ведомости и уживанью прыйти мог, про то тот статут новопоправлений и привилеями земскими **писмом польским и руским друковати...***” [8, с. 332]. Однак перше видання Статуту вийшло тільки староукраїнською (руською) мовою [7, с. 8], а вже 1614 р. видано польськомовний переклад. Себто наступ на етнічну відокремленість та одночасну внутрішню соборність українців-русинів отримав неминучий мовний вимір. Як слушно зауважив Іван Огієнко, “*державна, що не об’єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз’єднання цих племен*” [4, с. 10]. У цьому випадкові Річ Посполита щодо українців-русинів та їхньої мови мала перед собою єдине завдання: асиміляція

та колонізація українських земель. Це означало, що історично саме українська мова заступила собою відсутність української соборної держави щонайменше від другої половини XVI до кінця XX ст.

2. Гетьманські канцелярії як історичні маркери мовної соборности та окремоти

Головним суспільно-політичним стимулятором до утвердження народної мови була козаччина, гетьманат як форма управління державою і великий міграційний рух населення в часі національно-визвольних змагань 1648–1654 рр., що призвело до безпрецедентного вимішування різних діалектів і, врешті, до витворення нового південно-східного наріччя – основи сучасної літературної української мови як об'єднавчого чинника унітарної держави: *“...українська мова постала зі зростання двох первісно близьких, але окремих стовбурів. Зростання це постало геть пізніше, зумовлене історичними подіями 15–17 сторіч – колонізаційними й міграційними рухами, козаччиною, що дали початок південно-східним говіркам, у яких первісно окремі північні і південно-західні говірки змішалися й дали нову синтезу”* [16, с. 20–21].

У часи Козацької Держави засяг народної української мови розширився: нею говорили від гетьмана до селянина. Так народна мова як основний націєтвірний та соборний чинник вийшла на поверхню суспільного життя, аби стати на чолі змагань у всіх його проявах. Шукаючи відповіді на запитання, що ж забезпечує єдність нації і що є її найпевнішою та окремішною ознакою, видатний український філософ мови О. Потєбня формує розлогу однозначну відповідь – мова: *“...не тільки найкраща, але і найпевніша ознака, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і безсумнівна умова існування народу – це єдність мови”* [5, с. 118]. Повсякчасна небезпека, безлад, розруха витворили *“мовну єдність в умовах роз'єднання, позірного браку суспільного*

зв'язку та занепаду культурного життя” [17, с. 713]. І хоч згодом політична незалежність зазнала краху, але мовна єдність, себто почуття соборності всередині й окремоти ззовні, – зміцнилося.

Найпоказовіше цю *внутрішню соборність і зовнішню окремість* висловив гетьман Б. Хмельницький, коли під час укладення Раднотського миру 1656 р., що передбачав зміну конфігурації політичних сил Центрально-Східної Європи за участі шведсько-трансильванських та українських перемовин, зазначив, що Військо Запорізьке в особі Б. Хмельницького готове приєднатися до Раднотської коаліції (і це після так званої Переяславської ради) та підписати угоду зі шведським королем лише за умови визнання за гетьманом **“права на всю стару Україну, або Роксоланію, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею”** [1, с. 201–207].

У цій стислій фразі – весь спектр мовно-політичного протистояння між українцями-русинами та поляками і водночас загальне (універсальне та локальне – світове й українське) розуміння мовного питання як стрижневого й об'єднавчого в бутті народу й дотриманні чи порушенні його національних свобод. Закономірно, що наступний гетьман І. Виговський, а згодом Д. Дорошенко у своїх угодах чи універсалах послідовно використали це напрацювання дипломатії Б. Хмельницького.

Зокрема, у самій Гадяцькій угоді від 6 вересня 1658 року виразно виписано взаємозалежний та невіддільний зв'язок між мовою, релігією, етносом та державою: **“Релігія грецька старожитна та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набожества, аж куди мова руського народу сягає, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському; також на сеймах, у військах, трибуналах, не**

лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра” [11, с. 40].

У цьому документі вперше терени стародавньої Руси ототожнено не лише з грецькою вірою, **а із мовою руського народу**, що не збігається з державними кордонами, однак становить об’єктивну етнічну реальність як природну соборність. Мова і релігія подані як тотожні явища. Поширення цієї віри та мови має охопити всі царини життя так само, як цього вільно та публічно заживає римська віра. Саме в другому розділі трактату, що містив постанови про внутрішній устрій Руського князівства, йшлося і про судочинство староукраїнською (руською) мовою [11, с. 26]. І хоч *“культурно-національна революція цих віків доходить до нас під знаком релігії”* [2, с. 301], мовне питання як межі етнічної спільності і водночас зовнішньої окремоти сповна присутнє в національно-культурній та політичній боротьбі за власну державу.

Справу мовної єдності як основи держави продовжив гетьман П. Дорошенко. Влітку 1670 р. в Острозі розпочала роботу переговорна комісія з королівськими комісарами, на розгляд якої П. Дорошенко подав 24 пункти з вимогами, що були суголосні Гадяцькому трактатові. У першій статті, що фактично дублює один із приписів Гадяцької угоди, йдеться про тотожність мови та етнічної руської (української) території, незалежно від того, до яких держав вона б належала – чи то Корони Польської, чи Князівства Литовського, **себто насправді своєю непроголошеною державою є саме мова як природна, а не політична реальність**: *“В\ра греческая руская древняя та и сицевая, съ нею же стародавня Русь къ корун\ полской приступила, дабы при своихъ свободах и волномъ употребленіи п\ніе дотол\, донел\ языкъ народа руского*

осязает во всякихъ град\хъ, м\стечкахъ и селехъ такъ въ корун\ полской, какъ и въ великому княжств\ литовскомъ было; также на сеймахъ, въ войскахъ, на трибуналахъ не токмо въ церквахъ, явственню въ ходахъ, въ пос\щеніи болныхъ, въ причастіи святыхъ таинъ, въ погребеніи умершихъ и во всемъ совершенно такъ, яко п\ніи своего чины в\ры римскія волно и явственню употребляютъ, тверд\йшаго потребно постановленія” [11, с. 383].

Показові щодо мовної ідентичності Корсунські статті від П. Дорошенка (березень 1669 р.). Одинадцятий пункт статей (із 16) містить характерний мовний припис: *“А занеже народъ рускій не в\сть иного языка кром\ природного, прилежно молитъ нашъ начальникъ и господинъ, да егда къ намъ возвратятцы послы отъ салтанова величества, грамоты писаны будутъ гетьману и ко всему войску казацкому или по руску или по греческу. Послы паки, иже будутъ приходити въ наши страны, да всячески глаголють рускимъ діалектомъ”* [11, с. 381]. Гетьман висуває гідну вимогу не лише надсилати грамоти з Туреччини староукраїнською (руською) чи грецькою мовою, а також скеровувати послів, які б володіли староукраїнською (руською) мовою. У приписі вжито одне з базових слів-мотивантів і слів-концептів того часу *природний язык*, засвідчуючи прив’язаність наших предків до мови свого роду як найвищої форми мотивації в обстоюванні предковічного права.

3. Діалекти як маніфест народної мови

Історична карта українських говорів (*Карта южно-русских наречий и говоров П. Чубинского и К. Михальчука, 1871 г.*) [9¹] переконливо засвідчує набагато

¹ “*Це карта 1871 р., яку намагалися не помічати, адже вона показує реальне поширення українського народу зі своєю рідною мовою на*

ширший ареал нашої мовної соборности й окремоти водночас порівняно з теперішніми кордонами нашої держави: на схід від сучасного українсько-російського кордону – це Кубань, Курщина, Орловщина; на північ від українсько-білоруського кордону – Берестейщина; на захід від українсько-польського кордону Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина; на південний захід від українсько-румунського кордону – частина Мармароського масиву. **За інших історичних обставин і втримання власної держави ми мали б країну в межах українських діалектів – у межах прямої мови землі**, ще не опосередкованої літературним стандартом. Проте наша мовно-територіяльна соборність показово звузилася (зокрема в часі московсько-української війни 2014–2021 рр.) не лише по краях сходу, заходу, півночі та півдня, але й зазнала мовних змін у середині країни передусім через московську окупацію, що призвела до колонії понад 8 мільйонів росіян як основного дестабілізаційного чинника в середині держави (за переписом 2001 р.).

Як зауважував автор цієї історично значущої карти Кость Михальчук, *“історія знає як природний процес тільки диференціацію мов. Але інтегрування мов, злиття двох чи більше мов в одну можливе тільки під тиском на-*

значно ширшій території, аніж територія УРСР, чи її наступниця – незалежна Україна. 1851 р. випускник Харківського молодого університету, що нині має ім'я Каразіна, Ізмаїл Іванович Срезневський у Санкт-Петербурзі зробив доповідь у Російському імператорському географічному товаристві “О географии русского языка”. З того моменту розпочинається великий проект, метою якого було встановити кордони поширення великоросів, малоросів і білорусів. Якщо в населеному пункті було певне співвідношення між різними національностями, воно вказувалося у відсотках. Такі дані тоді визначали максимально точно, бо ніхто не боявся за територіальний поділ імперії. Опрацювавши ці всі матеріали, український вчений, мовознавець Костянтин Михальчук створив карту “Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини”. Тоді слово “український” не звучало, бо діяв Валуєвський циркуляр” (Павло Гриценко) [9].

сильства, себто чинника позамовного. Навіть у визначенні якої-небудь говірки на ролю літературної мови першорядну ролю відіграє найбільша здатність її висловлювати культурно-психологічний тип усієї нації” [цит. за 16, с. 114].

Показово, що в основі сьгоднішньої літературної мови, що пройшла довгий тисячолітній шлях, лежить південно-східне наріччя, народжене зі схрещення двох давніх діалектів – північного й південно-західного в часи козацьких воєн і Української Козацької Держави. Саме це наріччя, епіцентр якого Шевченкова мова, і є ядром нашої соборности, серцем нашої країни або, за І. Франком, репрезентантом *“національної єдности, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість”* [15, с. 207].

Відтак епоха Романтизму стала синонімом мовного відродження на народно-діалектній основі. В умовах колоніального поневолення України і належності її Заходу та Сходу до різних імперій мова набирала виразного політичного характеру і була головним чинником етнічно-національної соборности. Найкраще це висловлено в *“Анонімному листі від “благонамерених малоросов” (припускають, що від українського духівництва – І. Ф.) до начальника Третього відділу В. А. Долгорукова”* від 4 березня 1863 року, що став причиною сумнозвісного Валуєвського циркуляра. Йшлося про убивче прохання доморощених прислужників заборонити переклад Біблії українською мовою, бо це *“політична затія”*, яку слід негайно зупинити, *“чтобы защитить нашу святыню от поругания, а отечество от распада и опасного раскола”* [10, с. 59].

Колоніальний статус України стимулював поляризацію суспільства через одночасну асиміляцію та етнічну кристалізацію. Мова найочевидніше матеріалізувала ці протилежні процеси й неспинно готувала країну до самостійної держави. Проте самостійність нації – це процес

тривалого ментального переродження з малороса в українця: “...проблема українського малоросійства (тобто “капітуляції ще перед боєм” – І. Ф.) є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв’язаних з нашою основною проблемою – проблемою державности. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державности, та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державности – грізним мemento (нагадуванням).

Малоросійство бо – наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавности), хвороба багатівікова, отже, хронічна. Ні часові застрики, ні навіть хірургія тут не допоможуть. Її треба буде довгі-довгі десятиліття ізживати” [3, с. 17].

Отже, як свідчать історичні та сучасні соціолінгвальні процеси, мова виконувала й виконує, крім онтологічної, соборницьку функцію – вона творить єдиний народ, відокремлений від інших. І навіть більше, у бездержавний період саме українська мова заступає собою відсутність української держави як основної форма буття етнонації. Власне про це і йдеться в цій монографії в історичному розрізі.

Наскрізною ідеєю праці є трактування мови як основної дійової особи української історії, що пише наше майбутнє залежно від нашого ставлення до неї сьогодні. Мова – це причина і наслідок нашого тривання в часі, це майбутнє щоденного минання.

Запрошуємо до читання та творення самодостатнього й завжди оновлюваного українського мовного дому.

Література

1. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. Кіев, 1908. Ч. III. Т. VI. 416 с.

2. Грушевський М. Історія України–Руси. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Кіїв: Наук. думка, 1995. Т. VI. 680 с.

3. Маланюк Є. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури. К.: Видавництво ПрАТ “Українська прес-група”, 2013, с. 17. 72 с.

4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки. Кіїв: Ярославів Вал, 2014. 54 с.

5. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. Нью-Йорк, 1992. 157 с.

6. Пугін заявив, що Росія була змушена “захистити російськомовне населення” на Донбасі та в Криму [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1568831-putin-zayaviv-scho-rosiya-bula-zmushena-zahischat-rosiyskomovne-naselennya-na-donbasi-ta-v-krimu.html> (дата звернення 18.03.2021).

7. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 557 с.

8. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.

9. Україна – від Сяну до Дону! Унікальна карта поширення української мови 1871 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://inlviv.in.ua/ukraine/ukrayina-vid-syanu-do-donu-unikalna-karta-poshyrennya-ukrayinskoyi-movy-1871-roku> (дата звернення 5.03.2021)

10. Українська ідентичність в Російській імперії: спроба державного регулювання. Київ: Кліо, 2015. 807 с.

11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упорядк. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ–Львів: НТШ у Львові, 2004. 1085 с.

12. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської мови (руської) мови: у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. 654 с.

13. Фаріон І. Мова – краса і сила: суспільно-креативна роль мови в XI–XIX ст. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 211 с.

14. Фаріон І. Українська літературна мова – основа соборності: діяхронний аспект / Соборність як фундаментальна складова ідеології українського націоналізму (присвячено 130-ій річниці з дня народження Євгена Коновальця). Івано-Франківськ, 2021. С. 212–220

15. Франко І. Літературна мова і діалекти. Твори у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 205–210.

16. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. 132 с.

17. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2002. 1054 с.